

Поняття судового захисту прав потерпілих від воєнних злочинів

Л. С. Сопільник¹

Опубліковано	Секція	УДК
30.12.2023	Право	341.4:343.4

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14873253>

Анотація. У статті здійснено комплексне дослідження поняття судового захисту прав потерпілих від воєнних злочинів у контексті міжнародного гуманітарного права та національного законодавства України. Проаналізовано основні міжнародно-правові акти, що регулюють питання відповідальності за воєнні злочини, зокрема Женевські конвенції, Римський статут Міжнародного кримінального суду та рішення Європейського суду з прав людини. Висвітлено особливості визначення правового статусу потерпілих від воєнних злочинів, їхніх процесуальних прав та механізмів доступу до правосуддя.

Розглянуто національні механізми судового захисту в контексті положень Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України, що регламентують кримінальну відповідальність за порушення законів і звичаїв війни. Окрему увагу приділено питанням співпраці українських судових органів з міжнародними трибуналами та організаціями, що здійснюють документування та розслідування воєнних злочинів.

У статті наголошено на важливості вдосконалення процесуальних механізмів притягнення до відповідальності осіб, винних у вчиненні воєнних злочинів, а також забезпечення потерпілим права на компенсацію шкоди та ефективний юридичний захист. Обґрунтовано необхідність подальшої імплементації міжнародних стандартів судового захисту в національне законодавство України для забезпечення справедливості та відновлення прав потерпілих.

Результати дослідження дозволяють сформулювати концептуальне визначення судового захисту прав потерпілих від воєнних злочинів як комплексної системи правових, процесуальних та соціальних механізмів, що спрямовані на забезпечення невідворотності покарання для воєнних злочинців, відновлення прав потерпілих та зміцнення міжнародно-правового порядку.

Ключові слова: судовий захист, воєнні злочини, потерпілі, міжнародне право, кримінальна відповідальність, правосуддя.

The concept of judicial protection of the rights of victims of war crimes

Annotation. The article conducts a comprehensive study of the concept of judicial protection of the rights of victims of war crimes in the context of international humanitarian law and national legislation of Ukraine. The main international legal acts regulating the issue of responsibility for war crimes are analyzed, in particular the Geneva Conventions, the Rome

¹ Аспірант ЗВО «Львівський університет бізнесу та права» <https://orcid.org/0000-0002-6256-0121>

Statute of the International Criminal Court and the decisions of the European Court of Human Rights. The features of determining the legal status of victims of war crimes, their procedural rights and mechanisms of access to justice are highlighted. National mechanisms of judicial protection are considered in the context of the provisions of the Criminal Code of Ukraine and the Criminal Procedure Code of Ukraine, which regulate criminal liability for violations of the laws and customs of war. Special attention is paid to the issues of cooperation of Ukrainian judicial bodies with international tribunals and organizations that document and investigate war crimes. The article emphasizes the importance of improving procedural mechanisms for holding persons guilty of war crimes accountable, as well as ensuring the victims' right to compensation for damage and effective legal protection. The need for further implementation of international standards of judicial protection into the national legislation of Ukraine is substantiated to ensure justice and restore the rights of victims. The results of the study allow us to formulate a conceptual definition of judicial protection of the rights of victims of war crimes as a complex system of legal, procedural and social mechanisms aimed at ensuring the inevitability of punishment for war criminals, restoring the rights of victims and strengthening the international legal order.

Keywords: judicial protection, war crimes, victims, international law, criminal liability, justice

Вступ

Воєнні злочини є одними з найтяжчих порушень міжнародного права, що спричиняють масштабні людські страждання та підривають основи правопорядку як на національному, так і на міжнародному рівнях. В умовах збройної агресії Російської Федерації проти України питання судового захисту прав потерпілих від таких злочинів набуває особливої актуальності, адже ефективні правові механізми не лише сприяють відновленню справедливості для жертв, але й слугують засобом притягнення винних до відповідальності, запобігання новим правопорушенням та утвердження верховенства права.

Поняття судового захисту прав потерпілих від воєнних злочинів є складною багатогранною правовою категорією, яка поєднує як матеріально-правові, так і процесуальні аспекти. Вона включає можливості звернення до судових інстанцій, участь потерпілих у кримінальному процесі, механізми відшкодування завданої шкоди, а також гарантії належного правосуддя. Особливе місце у цій системі посідають міжнародні судові установи, такі як Міжнародний кримінальний суд (МКС) та Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ), які відіграють важливу роль у притягненні до відповідальності осіб, винних у вчиненні воєнних злочинів, а також у встановленні стандартів захисту потерпілих.

Важливим аспектом національної правової політики є інтеграція міжнародних стандартів у внутрішнє законодавство, що дозволяє гармонізувати процесуальні механізми та забезпечити ефективний судовий захист. У цьому контексті особливої уваги потребує аналіз норм Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та відповідних міжнародних договорів, які визначають основні засади притягнення до відповідальності за воєнні злочини.

Метою цієї статті є дослідження теоретичних та практичних аспектів судового захисту прав потерпілих від воєнних злочинів у сучасних умовах.

Результати

Юриспруденція, як наука про систему правовідносин, являє собою надзвичайно складну і багатогранну галузь знань, що функціонує переважно у семіотичній площині. Це зумовлює її тісний зв'язок із мовою, яка стає основним інструментом для формулювання правових норм, визначення правових категорій і встановлення юридичних зв'язків. Витоки цієї науки сягають філософії права, де ще в античні часи

робилися спроби осмислити сутність права як соціального феномена. Надалі, у середньовічний період, діяльність глосаторів відіграла значну роль у систематизації римського права та формуванні юридичної термінології, що заклала основу для розвитку європейської правової традиції [1].

Значний внесок у формування сучасної юридичної думки зробила теорія чистого правознавства, представлена Гансом Кельзенем, котрий акцентував увагу на необхідності максимальної точності й послідовності у використанні правових понять. Теорія Г. Кельзена трактувала право як автономну систему норм, де кожне поняття мало бути чітко визначеним, а юридична термінологія — узгодженою та несуперечливою. Саме на цій основі стало можливим побудувати логічно струнку систему права, яка функціонує як інструмент соціального регулювання [2].

Понятійний апарат займає фундаментальне місце у теоретико-методичних засадах права і юриспруденції, слугує основою для аналізу правових явищ, конструювання нормативно-правових актів і правозастосовної практики. Від чіткості та коректності використання термінології залежить ефективність комунікації між суб'єктами правовідносин, правова визначеність і стабільність системи права. Понятійний апарат є не лише засобом вираження змісту права, а й інструментом його тлумачення, що дозволяє адаптувати правові норми до нових соціальних реалій і викликів [3].

Зважаючи на динаміку сучасних викликів, зокрема воєнних конфліктів, питання дослідження й уточнення понятійного апарату стає особливо актуальним. Точність термінів, таких як «воєнні злочини», «потерпілі», «судовий захист» визначає не лише якість законодавства, а й ефективність його реалізації, що є основою для забезпечення прав і свобод громадян у складних суспільних умовах.

Враховуючи ключову роль понятійного апарату в правовій системі, особливу увагу слід приділити визначенню та аналізу базових категорій, що стосуються судового захисту прав потерпілих від воєнних злочинів. Зрозуміти сутність і специфіку цього правового феномену можливо лише через ретельне дослідження юридичної природи воєнних злочинів, які, з одного боку, є порушенням міжнародного гуманітарного права, а з іншого — загрожують фундаментальним правам людини та суспільному порядку. Подальший аналіз дозволить розкрити природу цих злочинів, їхні ознаки та юридичне значення в контексті захисту прав потерпілих.

Визначення та кваліфікація воєнних злочинів ґрунтуються на положеннях ключових міжнародних актів, які встановлюють стандарти відповідальності за порушення норм міжнародного гуманітарного права. Одним із найважливіших документів є Римський статут Міжнародного кримінального суду (МКС), ухвалений у 1998 році, який містить детальний перелік діянь, що вважаються воєнними злочинами. До них належать умисне вбивство, тортури, взяття заручників, напади на цивільне населення, використання заборонених методів ведення війни, зокрема застосування хімічної або біологічної зброї, а також інші грубі порушення законів і звичаїв війни.

Женевські конвенції 1949 року та їхні додаткові протоколи закріплюють зобов'язання воюючих сторін забезпечувати гуманність під час збройних конфліктів, захищаючи цивільне населення, поранених, хворих, військовополонених та медичний персонал. Конвенції містять положення, що визначають серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, які класифікуються як воєнні злочини. Особливо важливими є статті, що регламентують заборону вбивства, катувань, жорстокого поводження та депортації цивільного населення.

Гаазькі конвенції та декларації, прийняті в межах Гаазьких конференцій миру 1899 і 1907 років, встановлюють правила ведення війни та обмеження на використання певних методів і засобів війни. Зокрема, вони забороняють напади на незахищені міста, об'єкти культурної спадщини, а також використання отруйних газів і інших видів зброї, які спричиняють надмірні страждання.

Згадані міжнародні акти формують основу для кваліфікації воєнних злочинів і визначають стандарти їхнього судового переслідування, закріплюючи універсальні принципи гуманізму та відповідальності, які мають бути дотримані навіть у найскладніших умовах збройних конфліктів. Важливість цих документів особливо проявляється в контексті сучасних викликів, зокрема під час російсько-української війни, де їхні положення стають інструментами захисту прав потерпілих та забезпечення справедливості.

Визначення та кваліфікація воєнних злочинів у національному законодавстві України ґрунтуються на положеннях Кримінального кодексу України (ККУ), зокрема його Розділу XX, що передбачає відповідальність за злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. Одним із ключових положень є стаття 438 ККУ, яка визначає відповідальність за порушення законів та звичаїв війни. Ця стаття охоплює широкий спектр дій, що кваліфікуються як воєнні злочини, зокрема жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, депортацію, незаконне захоплення майна, знищення інфраструктури без військової необхідності.

Перевагою українського підходу є імплементація міжнародних стандартів у національне законодавство. Так, Україна ратифікувала Женевські конвенції, що стало основою для закріплення норм міжнародного гуманітарного права у внутрішньому праві. Також Україна ратифікувала Римський статут Міжнародного кримінального суду, що створює можливості повноцінного використання міжнародних механізмів притягнення до відповідальності за воєнні злочини.

Національне законодавство передбачає низку процедурних механізмів, спрямованих на ефективне розслідування та судовий розгляд справ про воєнні злочини. Зокрема, у кримінальному процесі акцент робиться на забезпеченні прав потерпілих, документуванні злочинів і збиранні доказів, що відповідають міжнародним стандартам. Важливою особливістю є співпраця українських органів правопорядку з міжнародними організаціями та трибуналами, що дозволяє підвищити ефективність розслідування та розширити правову базу для переслідування воєнних злочинців.

Судова влада, як один із трьох основних елементів державної влади, виконує функцію захисту прав і свобод людини, відновлення справедливості та забезпечення верховенства права. Її функціональна природа закладена в здатності здійснювати правосуддя, яке спрямоване на розв'язання спорів і конфліктів, забезпечення захисту прав і свобод осіб від неправомірних дій чи бездіяльності. Судова влада виконує цю функцію через судовий захист – процес, у якому забезпечується реалізація конституційного права кожної особи на звернення до суду за захистом своїх прав.

У правовій науці існує значне різноманіття теорій і підходів до характеристики судової влади, які визначають її роль, значення та місце в системі державного управління [4; 5]. В межах цих теорій розвивається і вчення про судовий захист, яке аналізує основні аспекти функціонування судової влади та її вплив на суспільство.

Суттєвий внесок у формування поняття судового захисту прав потерпілих від воєнних злочинів роблять міжнародні судові інституції.

Міжнародний кримінальний суд (МКС) є ключовою інституцією у сфері переслідування осіб, відповідальних за вчинення воєнних злочинів, злочинів проти людяності та геноциду. МКС забезпечує потерпілим можливість брати участь у судовому процесі, що є важливим елементом їхнього судового захисту. Особливістю судочинства МКС є право потерпілих на відшкодування збитків, що реалізується через спеціальні механізми, такі як Фонд для потерпілих [6].

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) виступає додатковим механізмом захисту прав потерпілих від воєнних злочинів, особливо у випадках, коли національні судові системи не забезпечують ефективного правосуддя (хоча є певні обмеження [Вакуленко]). У своїй практиці ЄСПЛ розглядає скарги, що стосуються порушення права на життя,

заборони катувань, права на справедливий суд, встановлюючи відповідальність держав за недотримання цих норм. Рішення ЄСПЛ не лише відновлюють права конкретних осіб, але й формують стандарти, які впливають на національні правові системи.

Аналіз міжнародних норм і діяльності судових інституцій дозволяє визначити судовий захист як комплекс правових і процедурних механізмів, спрямованих на забезпечення ефективного відновлення порушених прав потерпілих. Судовий захист включає право на доступ до правосуддя, справедливий судовий розгляд, притягнення винних до відповідальності, а також отримання відшкодування шкоди.

Розкриття поняття судового захисту в контексті міжнародного гуманітарного права та діяльності міжнародних судових інституцій дозволяє глибше зрозуміти його роль у забезпеченні справедливості для потерпілих від воєнних злочинів. Однак, щоб повною мірою оцінити значення цього механізму, необхідно звернути увагу на визначення категорії потерпілих, оскільки саме вони є центральними суб'єктами, права яких підлягають захисту. Аналіз поняття потерпілих від воєнних злочинів допоможе окреслити їхній правовий статус, права та особливості захисту в умовах збройного конфлікту.

У кримінально-правовій науці потерпілий визначається як особа, яка зазнала фізичної, моральної або матеріальної шкоди внаслідок злочинного діяння. Це поняття має ключове значення у правовій системі, оскільки встановлення статусу потерпілого надає особі певний правовий захист і дозволяє брати активну участь у кримінальному процесі. Потерпілим може бути як фізична особа, так і юридична, якщо злочин завдав шкоди її законним інтересам [7; 8].

У кримінальному процесі України поняття потерпілого закріплено в статті 55 Кримінального процесуального кодексу (КПК), де зазначено, що потерпілим визнається фізична або юридична особа, якій кримінальним правопорушенням заподіяно шкоду. Визначення потерпілого є важливим, оскільки цей статус надає особі широке коло процесуальних прав і обов'язків.

Потерпілий має право:

- подавати заяви про вчинення кримінального правопорушення;
- надавати докази, брати участь у слідчих діях і судових засіданнях;
- отримувати інформацію про хід розслідування та матеріали справи;
- заявляти відводи та клопотання;
- на правову допомогу адвоката;
- оскаржувати процесуальні рішення, дії чи бездіяльність слідчого, прокурора або суду.

Зазначені права спрямовані на забезпечення активної участі потерпілого в кримінальному провадженні, що підвищує ефективність захисту його інтересів і забезпечує справедливість судового розгляду. Водночас потерпілий має певні обов'язки, серед яких:

- дотримання законних вимог слідчого, прокурора та суду;
- явка на виклики слідчих органів і суду;
- надання правдивих свідчень;
- дотримання порядку під час судових засідань.

Відповідні обов'язки встановлені для забезпечення здійснення правосуддя та об'єктивного розгляду кримінальної справи.

Отже, визначення статусу потерпілого в кримінальному процесі є важливою передумовою для реалізації його прав і обов'язків. Так забезпечується баланс між інтересами потерпілого, обвинуваченого та держави, створюючи умови для справедливого вирішення кримінальних справ. У контексті воєнних злочинів, поняття потерпілого набуває особливого значення, оскільки жертви таких злочинів потребують специфічного захисту, що враховує їхні особливі потреби та вразливий стан.

Специфіка визначення потерпілих від воєнних злочинів полягає в тому, що ці особи зазнають шкоди внаслідок грубих порушень норм міжнародного гуманітарного права, які вчиняються під час збройних конфліктів. Їхній правовий статус визначається не лише національним законодавством, але й міжнародними нормами, що встановлюють особливі підходи до захисту їхніх прав [9].

Потерпілі від загальнокримінальних злочинів, як правило, є жертвами правопорушень, що вчиняються в умовах мирного часу, таких як крадіжка, шахрайство, тілесні ушкодження тощо. Вони захищені виключно національним законодавством, яке регулює порядок відшкодування шкоди, участі в кримінальному процесі та інших аспектів правозахисту.

Натомість потерпілі від воєнних злочинів стикаються з систематичними та масштабними порушеннями, зокрема жорстоким поводженням, катуваннями, незаконним переміщенням чи навіть геноцидом. Їхній захист регулюється нормами міжнародного гуманітарного права, такими як Женевські конвенції та Римський статут МКС, які покликані забезпечити гуманітарний захист під час війни. Відповідно, потерпілі від воєнних злочинів мають додаткові права, зокрема на участь у міжнародних судових процесах, отримання компенсацій через міжнародні фонди, а також користуються посиленими механізмами захисту, що враховують специфіку їхньої вразливості [10].

Розглянуті теоретичні підходи свідчать про багатогранність поняття судового захисту прав потерпілих від воєнних злочинів, яке поєднує як національні, так і міжнародні аспекти правозастосування. У міжнародному контексті судовий захист визначається через призму норм міжнародного гуманітарного права, зокрема Женевських конвенцій і Римського статуту, які встановлюють універсальні стандарти захисту жертв війни. Міжнародний кримінальний суд (МКС) і Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) забезпечують правосуддя через механізми притягнення до відповідальності осіб, винних у воєнних злочинах, і відновлення порушених прав потерпілих.

Виходячи з представлених результатів дослідження та рефлексій, судовий захист прав потерпілих від воєнних злочинів є комплексним явищем, що об'єднує кілька ключових аспектів:

- юридичний – передбачає застосування норм національного і міжнародного права для розслідування злочинів і притягнення винних до відповідальності;
- процесуальний – забезпечує участь потерпілих у судових провадженнях, що включає право на подання доказів, виступи в суді, оскарження рішень тощо;
- соціальний – орієнтований на забезпечення прав потерпілих на реабілітацію, компенсацію та підтримку з боку держави і суспільства.

За результатами проведеного аналізу, пропонуємо таке авторське визначення поняття:

Судовий захист прав потерпілих від воєнних злочинів – це складна система правових, процесуальних і соціальних механізмів, ядро якої позиціонується у межах судової влади та функціонує шляхом здійснення правосуддя на засадах верховенства права, справедливості, незалежності і безсторонності для забезпечення ефективного і невідкладного відновлення порушених прав і гідності осіб, які постраждали внаслідок воєнних злочинів, шляхом швидкого, повного і кваліфікованого розслідування, судового розгляду і невідворотного притягнення винних до відповідальності з метою досягнення індивідуальної і загальної превенції, а також забезпечення відновлення прав потерпілих, включаючи їхні майнові права, зокрема, шляхом покладення на державу зобов'язань щодо відновлення прав потерпілих з подальшим стягненням компенсації з агресора через використання міжнародних правових інструментів і механізмів репарацій.

Висновки

Запропоноване визначення у повній мірі відображає сучасні виклики, з якими стикається Україна в умовах війни з РФ, забезпечує комплексний підхід до захисту потерпілих, адже враховує не лише юридичний аспект захисту, а й соціальний і процесуальний контексти, які мають особливе значення у сучасних умовах.

Представлений підхід унікальний тим, що відображає подвійний правовий контекст – національний і міжнародний; підкреслює роль судового захисту як інструменту не лише для покарання винних, але й для відновлення прав потерпілих, а також забезпечує врахування особливих потреб різних категорій потерпілих, таких як цивільні особи, військовополонені, внутрішньо переміщені особи та жертви сексуального насильства, у відповідності до міжнародних стандартів.

У контексті збройної агресії РФ проти України запропоноване визначення відіграє ключову роль у підвищенні правової визначеності та ефективності правозастосування шляхом гармонізації правових стандартів, посилення правового захисту потерпілих; забезпечення відповідальності за воєнні злочини; підтримки національної безпеки та міжнародного авторитету України. Таким чином, запропоноване визначення не лише відповідає сучасним викликам, але й може бути покладене в основу створення ефективного правового механізму, що забезпечує повноцінний захист прав потерпілих від воєнних злочинів в умовах російсько-української війни.

Список використаних джерел

1. Іваній, О. (2016). Історичні засади відродження та популяризації римського права середньовічними університетами. *Освітологія*, (5), 23-27. http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/ocvit_2016_5_5.pdf
2. Ковтонюк, А. М. (2007). Ганс Кельзен і його чиста теорія права. *Університетські наукові записки*, (1), 28-32. http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Unzap_2007_1_7.pdf
3. Хоменко, О. В. (2020). Дефінітивний апарат права: деякі аспекти формування. *Альманах права*, (11), 251-257. http://jnas.nbu.gov.ua/j-pdf/ap_2020_11_45.pdf
4. Рекецька, І. Р. (2003). Судова влада в контексті демократичної трансформації українського суспільства. <https://core.ac.uk/download/pdf/50594532.pdf>
5. Чуприна, Ю. Ю. (2011). Судова влада як чинник розбудови правової держави в Україні. *Актуальні проблеми державного управління*, (1), 385-392. http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/apdy_2011_1_47.pdf
6. Щур, Б. В. (2011). Діяльність міжнародного кримінального суду: історія і перспективи. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*, (6), 106-109. http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nzlubp_2011_6_23.pdf
7. Дзюба, В. Т. (2010). Значення юридичних ознак потерпілого (жертви, постраждалого) при кримінально-правовій кваліфікації. *Вісник Академії адвокатури України*, (1), 192-195. http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/vaau_2010_1_42.pdf
8. Сенаторов, М. В. (2006). Потерпілий від злочину в кримінальному праві. *Х.: Право*, 35-36. https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/UP/SenatorovMono.pdf

9. Кагляк, І. (2024). Розслідування воєнних злочинів в Україні: особливості проведення допитів. *Успіхи і досягнення у науці*, (9 (9)). <http://perspectives.pp.ua/index.php/sas/article/download/16797/16869>
10. Dubber, M. D. (2002). *Victims in the war on crime: The use and abuse of victims' rights*. New York University Press. https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/89361/1/9780814769881_WEB.pdf